

Қошымова А.О.
**Оғыздардың көрші
халықтармен қарым-қатынас
мәселелері**

Мақалада ортағасырлардағы оғыздардың көрші халықтармен, оның ішінде орыс княздіктерімен де жан-жақты қарым-қатынасы мәселелері қарастырылады. Мұнда оғыздардың ортағасырлардағы қарым-қатынасы соғыс, экономика және мәдениет салаларындағы байланыстары негізінде ғана емес, сондай-ақ, славян халықтарымен этникалық байланыстары да зерттеледі. Автор мақалада оғыздардың орыс княздіктерімен бірде қақтығысқа түсу, бірде олармен одақтас болу себептерін де ашуға тырысады. Сонымен қатар, оғыздарда мемлекеттіліктің қалыптасуы кезеңіндегі, екі этностың тығыз байланыс жасағаны, бір-бірінің мәдениетіне, тұрмыс-салтына ықпал еткені және байытқаны мысалдар келтіріле отырып, салыстырмалы түрде қарастырылады.

Түйін сөздер: оғыздар, түркілер, славяндар, мәдениет, саясат.

Koshymova A.O.
**Questions about the
relationship of Oguz with
neighboring nations**

The article discusses the question of relations with neighboring countries Oguz in the Middle Ages, including the Russian principality. It is considered not only a military, economic and cultural relations of Oguz in the medieval, but ethnic relations with the Slavic people. The author attempts to specify the reasons for the collision and alliance of Oghuz with Russian principality. Also close relationship of the two ethnic groups, which has enriched and influenced culture and everyday life of the two nations during the building of statehood Oguz is comparatively considered.

Key words: Oghuz, Turkic, Slavic people, culture, policy.

Қошымова А.О.
**Проблемы отношения огузов с
соседними народами**

В статье рассматриваются проблемы отношения огузов с соседними народами в средние века, всесторонние взаимоотношения с русскими княжествами. Взаимоотношение огузов в средние века исследуется не только в сфере войны, экономики и культуры, но и на основе этнических связей со славянским народом. Автор в статье пытается выявить причины столкновения, а иногда союзничества огузов с русскими княжествами. А также рассматривает сравнительно на примере взаимовлияния двух этносов в сфере культуры, быта и приумножения традиции в период становления государственности у огузов.

Ключевые слова: огузы, тюрки, славяне, культура, политика.

ОҒЫЗДАРДЫҢ КӨРШІ ХАЛЫҚТАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түркі халықтарының тарихи мұраларынан бастау алатын қазіргі мәдени құндылықтарымыздың қалыптасуы мен даму тарихын білуде түркілердің көрші халықтармен қарым-қатынасын зерттеу өте маңызды. Өйткені, түркі тілдес халықтар көрші халықтармен, әсіресе славян халықтарымен кейде қарсылас, кейде одақтас мемлекет ретінде тығыз байланыс жасап, екі халық мәдениеттерін жаңа өзгерістермен толықтырып отырған.

Орта ғасырлардағы түркі халықтарының, оның ішінде оғыздардың орыс княздіктерімен байланысы жөніндегі жазба деректер көптеп кездеседі демесек те, жекеленген халықтар, мемлекеттер және т.б. тарихына қатысты мәліметтер қатарынан ұшырастыра аламыз. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде көрші екі халықтың қоныстанған аумағынан табылған сол дәуірге жататын материалдарға салыстырмалы талдаулар жасай отырып зерттеу түркі-славян байланысының тарихын толықтыра түседі. Ол байланыстардың сипаты негізінен көшпелі түркі халықтарының Шығыс Еуропаның жергілікті славян халықтарымен мәдени, рухани, шаруашылық, кейде саудасаттық негіздерде жүзеге асырылды және олардың мәдени құндылықтарында ерекшелігімен қатар, ұқсас, ортақ жақтары көп болды.

Түркі-славян тарихи байланыстары Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің бірі саналады. Қазақ даласы мен орыс елі тарихының геосаяси жағдайы өзара тығыз байланысты. Елбасшымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Халық тарих толқынында» атты еңбегінде ата-бабаларымыздың екі мың жылдай Қиыр Шығыстан Батыс Еуропаға дейінгі, Сібірден Үнді еліне дейінгі мемлекеттердің дамуында ерекше маңызды рөлге ие болғандығы, үлкен арақашықтықта орналаса отырып, көшпелілер Еуразияның этникалық және мемлекеттік картинасын бір емес, бірнеше рет өзгерістерге алып келгендігі туралы айтқан еді [1]. Түркі халықтарының Русьпен мәдени, саяси, экономикалық байланыстарының шарықтап тұрған шағы болғандықтан да IX-XII ғғ. түркі-славян қатынастарын зерттеудің маңыздылығы зор.

Түркі халықтары мен славяндардың қарым-қатынасы көптеген зерттеушілерді қызықтырған тақырып. Бұл мәсе-

ле төңірегінде Н.М. Карамзин, М.С. Грушевский, Н.Я. Аристов, Д.А. Расовский, Н.Г. Устрялов, В.О. Ключевский және т.б. осы сынды ғалымдар өз еңбектерінде тоқталып өткен болатын. Дегенмен де, көшпелілердің көрші халықтармен арасындағы қарым-қатынастарын, байланыстарын алып қарастырғанда олардың арасындағы соғыс, яғни сыртқы саясатта орын алған әскери қақтығыстары ең бірінші еске түседі. Неге десек, бүгінгі таңға дейін тарихнамада орын алып келген көзқарас: көшпелілер мәдениетінің болмағандығы, олар тек жаулаушы, соғыс құмар, мәдениетті құртушы, жоюшы, экономикалық дамуды тежеуші ретінде ғана сипатталып келген болатын.

Көшпелілер өміріндегі табыс көзі ол жаулаушылықпен тікелей байланысты еді, ол көшпелілер өмірінің бір бөлшегі есептелді десек те болады. Себебі, көшпелілердің территориясын кеңейту, өз ықпалын қалыптастыру, әскерін азық-түлікпен қамтамасыз ету және т.б. осы сынды қажеттіліктерден туындайтын тұрмыстық жағдайлардан туындаған еді.

Жалпы ортағасырлардағы халықтардың халықаралық жағдайы, әлеуметтік-экономикалық және сауда, әскери байланыстарын жан-жақты қарастыру сол кезеңнің келбетін ашуға көп септігін тигізеді.

П. Голубовский алғашқылардың бірі болып қарақалпақтар дәстүрінің Оңтүстік Русь мәдениетіне ықпалын атап көрсеткен болатын. Бұл ықпалды ол әскери өнерде былай суреттейді: олардың тұтқиылдан және күтпеген жерден шабуылдайтындығына, қимылдарының ширақ, шабуылдау мен кері шегіну кезінде отрядтарының ұстатпайтындығына, соғысу тактикасындағы шеберлік ерекшелігіне тоқтала отырып, қашуға ескерту жасауға ешқандай да мүмкіндік болмайтындығын, тек олардың кері шегінетін жолдарын жабуға және тұтқындарын кері қайтаруға тырысу ғана қалатындығын атап көрсетеді. Ол көбіне-көп мүмкін болмайтындығын да П. Голубовский ескертеді [2, 150-151 бб.].

Бұл мәселе өз кезегінде Д.А. Расовскийдің «Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии» деп аталатын монографиясында да көрініс табады. Еңбекте зерттеуші П. Голубовскийдің көзқарастарын жалғастыра түседі десек қателеспейміз. Мысалы, қарақалпақтардың Русь әскери істерінің дамуындағы үлесін былайша көрсетеді: «Для Руси Черные Клобуки были действительно незаменимы. Сами степняки, знавшие военное искусство своих противников, они, будучи кавалеристами, лишь одни

были в состоянии догонять и ловить уходивших с награбленной добычей Половцев, сами делать быстрые нападения на них, наконец быть прекрасными разведчиками» [3, 20]. Д.А. Расовский қарақалпақтардың Русьтің әскери өнерімен бірге материалдық мәдениетіне де ықпалы айтарлықтай болғандығына кері уәж айта алмайды [3]. Бұл жерде қарақалпақтармен бірге қыпшақтардың да әсері көрінеді. Дегенмен де, этномәдени байланыстары тұрғысынан келгенде Д.А. Расовский қыпшақтардың емес, көбіне-көп қарақалпақтардың әсерінің мол болғандығына баса назар аударады: «Хотя главная масса Черных Клобуков жила на окраине Руси, в южной части Киевского княжества, тем не менее они были хорошо известны всей Руси. Лепшие мужи их жили в самом Киеве; там же находились иногда при князе и отдельные берендейские отряды; во время междоусобных войн Черных Клобуков видели всюду, почти по всей тогдашней Руси проходили их полки. Можно предполагать, что в первые годы их проникновения в Русь, в эпоху Святополка II и Владимира Мономаха, они наводнили собою княжеские дружины, может быть существовали самостоятельные тюркские отряды при князьях. Все это не могло не сыграть существенной роли в деле передачи различных тюркских элементов на дотатарскую Русь; а в исходе XI начала XII вв., когда она была особенно насыщена этими элементами, благодаря массовому наплыву Торков и Печенегов, едва ли не создано своеобразной моды на них» [3, 37].

Ал, М. Грушевский қарақалпақтардың славяндармен қатынасы соншалықты жақын болмағандығын алға тартады [4, 550].

Оғыздар көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан еді. Сондықтан да көрші елдермен арада жүргізілген көптеген жаулаушылық соғыстары осыған байланысты туындап отырды. Жалпы, оғыздар Сырдарияның орта және төменгі ағыстарына, сондай-ақ Арал теңізінің айналасына орналасқан еді. Жоғарыдағы айтылған жәйттердің себебінен олар IX ғасырдың соңына қарай осы жерді қоныс еткен печенегтерді өздерінің одақтасы хазарлармен бірлікте қуып шығады.

О. Бубеноктың пікірінше, оғыздар X ғасырдың ортасында Солтүстік Кавказ жерінде болған. Оғыздар Кавказдың солтүстік-шығыс етегіне дейін жетіп, алан-бұлғар тұрғындарын ығыстырған еді. Е. Кругловтың пайымдауынша, X ғасырдың ортасына дейін оғыздар мен хазарлар печенегтерге қарсы одақ құрған. Хазарлар оғыздармен шекарада соғыс жүргізу үшін ешқандайда қорғаныс бекіністерін тұрғызбады және Еділ-

дің оң жақ жағалауына көшіп-қонуға мүмкіндік берді. Джуаншер Джуаншерияни «печенегтердің» «түріктердің» қысымынан кері шегінгенін жазады. Мұндағы «печенегтер» деп отырғаны «оғыз-түріктер» еді. Оғыздар печенегтердің бір бөлігіне хазарлардың билігін мойындатуға ықпал етті. Печенегтердің бұл бөлігі «хазар печенегтері» деген атау алды. Саркелде оғыз-печенегтердің гарнизоны пайда болды.

Русь билігін князь Святослав басқарып тұрғанда оғыздар хазарлармен жаулық саясат ұстанып, Русь жағында табылған еді. Ибн Хаукал орыстардың Бұлғар, Хазар, Еділ, Семендерді жаулағандығын хабарласа, ал Ибн Мисхавейх хазарлар исламды қабылдамастан бұрын оларға түріктер шабуыл жасаған дейді. Ал-Мукаддаси хорезмдіктер азат еткеннен кейін, орыстардың Хазарияға шабуыл жасағанын еске салады.

Қаңғар-печенегтер бірлестігіне қарсы IX-X ғасырларда жүргізілген соғыс оқиғалары «Оғыз-наменің» сюжеттік желісіне негіз болған [5, 99].

Оғыз тайпалары бірлестігі 965 жылы Киев Русінің сол тұстағы билеушісі Святославпен арасында әскери одақ жасалынып, екі жаққа бірдей қатер төндіріп тұрған қуатты Хазар қағандығына қарсы соғыс ашады. Оғыздар мен Киев Русінің арасындағы мұндай әскери-саяси одақтың жасалуы арадағы саяси, сондай-ақ сауда-экономикалық мүдделердің бір болуынан туындаған жәйт еді. Біріншіден, хазарлармен күресте одақ керек болған болса, екіншіден, жоғарыда айтып кеткендей, оғыздар мал шаруашылығымен айналысқандықтан, оғыз шонжарларына мал жаятын жайылым жерлерді қажет етіп, Дон, Қара теңіз маңындағы далаларға өте мұқтаж болды. Соңында хазарлар жеңіліске ұшырап, Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағалауын да жаулап алады. Арадан жиырма жыл өткен соң оғыздар орыс княздарымен біріге отырып, Еділ мен Кама өзендері бойындағы бұлғарларды да тас-талқан етіп жеңіп шығады. Негізі оғыздарды Еділ бойынан, Маңғыстаудан, Үстірттен өтіп, Еуропаны Азиямен жалғастырып жатқан маңызы зор жолдар қызықтырды. Бұл сауда жолдары тек оғыздарды ғана емес, сол кездегі орыс мемлекетін де қызықтырған еді. Осындай жолдарға алып баратын Хазария елінің жеңіліске ұшырауы орыс саудагер-көпестеріне Шығыс елдеріне шығуға мүмкіндік берді.

Міне, осы Хазар қағандығының оғыздар мен орыс княздерінің одағынан жеңіліске ұшырауы оғыз державасының саяси қуатын арттыра түсті. Орыс шежірелеріне сүйенсек, оғыздардың тек хазарларды емес, сонымен бірге орыс княздары-

мен біріге отырып Еділ бұлғарларын да жеңгендігіне куә боламыз. Онда 985 жылы князь Владимирдің торктармен (оғыздармен) одақтасып бұлғарларға жорыққа аттанғаны сөз болады. Орыс тарихшысы Н.М. Карамзин «берегом шли конные торки, союзники или наемники россиян» деп жазады. Осылайша орыстар жеңіске жеткен еді.

Міне, бұл зор жеңістердің бәрі Оғыз мемлекетінің күш-қуатын, саяси беделін бұрынғыдан да арттыра түседі. Оғыздардың жаужүрек ерлігі туралы алуан түрлі аңыздар тарайды. Оғыздар жайындағы осындай аңыз-ертегілер желісіне құрылған көркем шығарма – «Оғыз-наме» болып табылады.

Қыпшақтардың қатты тегеурініне төтеп бере алмаған оғыздар XI ғасырдың орта шенінде Дешті Қыпшақтан батысқа қарай ығысса да, бәрі бірдей қоныс аударған жоқ еді. Қазақстан жерінде қалған оғыздар бірте-бірте қыпшақ, қарлұқ, қаңлы секілді түркітілдес тайпалармен араласып, солардың этникалық құрамына сіңісіп кеткені белгілі.

Осы сияқты славяндар да кейде басқа халықтармен бірігіп, кейде жаңа этникалық топтарды қалыптастырып бөлінді, олар өзіндік этникалық элементтерін жоғалтпай басқа тайпалардың мәдениеттерін қабылдаған кезеңі де болды [6, 20 б.]. Оғыздардың құрамы біртекті болмады. Балқанға жылжу барысында құрамына өзге тайпалардан қосылып жатқандары да болды. Олар да тек түркі тайпалары ғана емес еді. XI ғасырдың алғашқы ширегінде орыс шекарасына жақындаған оғыздардың өзге тайпалармен араласқаны соншалық, олардың оңтүстік орыс даласындағы мәдени ескерткіштерін зерттегенде археологтар көптеген қиындықтарға кездесіп отырады [7, 52 б.].

Көрші халықтармен арадағы қарым-қатынас мәселесін қарастырғанда этникалық байланыстар мәселесі де маңызды орын алатыны белгілі. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда оғыздар тек түркі халықтарының ата-бабалары саналып, этникалық байланыстары түркі халықтарымен ғана шектелмейді, сондай-ақ славян халықтарының да этногенезінде алатын орны ерекше.

Оғыз-түркілері ұрпақтарының ортағасырлық украин этносы мен олардың мәдениетін қалыптастыруға қатысуы мәселесі бірнеше ғасырлар бойы талқыға түсіп, ғылыми баспа беттерінде жарияланып келе жатқан мәселелердің қатарында екені жасырын емес. Зерттеуші ғалымдар осындай мүмкіндіктердің болуы туралы айтса да, бір жағынан мұндай

жорамалдардың болуына фактілер жеткіліксіз. Осыған қарамастан ғалымдар қарақалпақтардың-торқтардың, печенегтер мен берендейлердің әсіресе, ежелгі орыс кезеңіндегі Орта Днепр бойындағы славяндардың этномәдени ерекшеліктеріне айтарлықтай ықпал еткендігін бірнеше рет баса көрсеткен еді. Қарақалпақтардың украин халқының этногенезіндегі қалдырған орнын қолдайтынның қатарында А.Я. Ефименко, Н.И. Костомаровтар бар.

Оғыздар мемлекеті Еуразияның саяси және әскери тарихында маңызды рөл атқарды. Сла-

вандардың қару-жарақтары көшпелілер қару-жарақтарының үлгісінде жасалды.

Осылайша, түркі-славян қатынасының пайда болуы мен қалыптасуы X-XII ғғ. күрделі жағдайлар негізінде орын алды. Көшпелілер мен Русь арасындағы саяси қатынастардың пайда болуы мен дамуына тікелей және жанама ықпал еткен кейбір саяси үдерістер мен тарихи оқиғалар қамтылды. IX-XII ғғ. Еуразияның этникалық, саяси, сауда-экономикалық үдерістерінде көшпелілердің әлемдік аренаға кеңінен шығуымен сипатталады.

Әдебиеттер

- 1 Государственная программа «Народ в потоке истории». // Айқын. – 2013. – 30 марта.
- 2 Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. – Киев, 1884.
- 3 Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Д.А. Расовский. Половцы, Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). – М., 2012.
- 4 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. – Київ, 1992.
- 5 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 6 Ангели Ф. Очерки истории огузов. – Казань, 2010.
- 7 Райс Т. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии. – М.: «Центрполиграф», 2004.

References

- 1 Gosudarstvennaja programma «Narod v potoke istorii». // Ajqyn. – 2013. – 30 marta.
- 2 Golubovskij P. Pechenegi, torki i polovcy do nashestvija tatar. Istorija juzhnorusskih stepej IX–XIII vv. – Kiev, 1884.
- 3 Rasovskij D. A. Pechenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii // D.A. Rasovskij. Polovcy, Chernye Klobuki: pechenegi, torki i berendei na Rusi i v Vengrii (raboty raznyh let). – M., 2012.
- 4 Grushevs'kij M. Istorija Ukraini-Rusi. T. II. – Kiiv, 1992.
- 5 Kelimbetov N. Ezhelgi dauir adebieti. – Almaty: Ana tili, 1991.
- 6 Angeli F. Ocherki istorii oguzov. – Kishenev, 2010.
- 7 Rajs T. Sel'dzhuki. Kochevniki – zavoevateli Maloj Azii. – M.: «Centropoligraf», 2004.